

**Herois clàssics i herois cavallerescos
en espais marítims i espais fictionals**

Classical and Chivalry Heroes
in Maritime and Fictional Spaces

Monogràfic coordinat per Juan José Pomer Monferrer

Herois clàssics i herois cavallerescos en espais marítims i espais fictivals

Classical and Chivalry Heroes
in Maritime and Fictional Spaces

Presentació

Juan José Pomer Monferrer

(Universitat de València)

Són innegables els vincles que uneixen els herois de les novel·les cavalleresques amb els herois de l'antiguitat clàssica, així com totes les característiques que comparteixen. A més, si queden ubicats en un context tan determinant en el món antic com és el mar, el *Mare Nostrum* que articulava tot l'Imperi Romà o el Mediterrani rodejat de polis gregues «al voltant del qual vivim com formigues o granotes a l'entorn d'un bassal»,¹ i que pot ser més o menys real o simbòlic, els autors tenen al seu abast uns ingredients immillorables per tal de configurar les històries i relats que defineixen la literatura europea occidental.

Ja en les dues primeres obres que inauguren la nostra tradició literària trobem els dos elements principals que formen part del títol d'aquest monogràfic. Els herois, per una banda, són protagonistes totals i models de conducta per als lectors -o oients- i per a les generacions futures: així, Aquil·les i Hèctor a la *Iliada* i Odisseu a l'*Odissea*, entre molts altres. La importància de l'heroi en aquests poemes èpics cobra més rellevància en la primera de les dues obres homèriques, més bel·licista, que en la segona, on també destaca Penèlope, així com determinats personatges femenins. Per altra banda, el mar és l'espai omnipresent que recorre Odisseu en la seua tornada cap a Ítaca i on troba tota l'amalgama d'éssers, la majoria fantàstics, que l'habiten i que s'hi troben ja siga per ajudar-lo ja siga per perjudicar-lo. En aquest cas, l'espai marítim és fonamental a l'*Odissea* i no ho és tant, contràriament, a la *Iliada*. Si seguim el típic eix cronològic de la literatura grega, l'heroi homèric donarà pas a l'heroi tràgic (i a les heroïnes tràgiques) i, aquest, a l'heroi novel·lesc. Aquest últim perviurà a la novel·la d'època bizantina, mentre que els tres esdevindran models semblants a la literatura llatina, font fonamental de la literatura posterior en llengües romàniques.

L'estudi dels herois de la literatura clàssica i dels herois de les novel·les de cavalleries inclou una bibliografia immensa, però la nostra aposta ha consistit a estudiar els dos tipus preferentment alhora. Hem tractat de presentar uns treballs on s'establisca la relació que existeix entre l'un i l'altre, les possibles influències i comparacions i també la recepció de la literatura clàssica, tema aquest últim que estem treballant des de fa temps² i del qual, en la nostra opinió, queda encara molt per investigar. El marc on es contextualitza l'acció dels herois, marítim i/o de ficció, resulta també un

1. Plato *Phd.* 109b: ὡς περὶ τέλμα μύρμηκας ἢ βατράχους περὶ τὴν θάλατταν οἰκοῦντας.

2. <<https://girlc.webnode.com/>>

motiu suggeridor per als investigadors, a causa de la seua importància en les obres literàries de les èpoques que tractem, on esdevé pràcticament un personatge més.

Amb herois i espais han confluït en el present número especialistes en filologia clàssica i especialistes en literatura cavalleresca, si bé en alguns casos no s'ha d'establir una separació tan taxativa. Així doncs, el nostre objectiu ha sigut conjuminar aquestes dues vessants i presentar al lector una visió més ampla, inclús diacrònica, dels temes proposats. He de manifestar el meu sincer agraïment als i a les participants pel seu entusiasme i interès i per la seua magnífica predisposició a completar el monogràfic d'una revista com *Tirant*, que ja compta, amb aquesta, amb vint-i-una edicions. Agraïment extensiu als informants i revisors anònims dels treballs. Capítol a banda mereix la meua gratitud al director de la publicació, el doctor Rafael Beltran, mestre i professor meu fa ja uns quants anys, quan em va obrir els ulls i l'enteniment a la literatura medieval, i qui em va suggerir la presentació del monogràfic.

Els set autors dels articles, escrits en castellà i en català, pertanyen a institucions com la University of Wisconsin-Madison, l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica de la Universitat de Barcelona, la Hellenic Open University, la Universidad Nacional Autónoma de México/Universidad Icesi i la Universitat de València. Es tracta, en molts casos, de joves investigadores i investigadors, amb la qual cosa estem segurs de què no seran aquestes les úniques publicacions seues en la revista *Tirant*. Passem ara a presentar un breu resum de cadascun dels treballs, perquè el lector se'n faça una idea del que trobarà *in extenso* a l'índex del present número.

Obri el monogràfic l'article de Pablo Ancos, «Encuentros y desencuentros de la Antigüedad tardía con la Edad Media en el *Libro de Apolonio*». El *Libro de Apolonio* és un poema compost segurament cap a 1240, conservat en una única còpia de la segona meitat del segle XIV i basat, com sabem, en un text llatí –la *Historia Apollonii regis Tyri*, potser procedent d'un altre grec–, que s'origina en els primers segles de la nostra era, adquireix certa forma en els segles V o VI i se segueix transmetent i modificant al llarg de l'edat mitjana.³ En el treball de Pablo Ancos s'estudien algunes convergències i divergències, trobades i desacords de l'antiguitat tardana amb l'edat mitjana que revelen les diferents i nombroses capes textuais presents al *Libro de Apolonio*, com a poema del *mester de clerecia*,⁴ fonamentalment en tot allò referit al seu ajust literari, especialment genèric, i a la manera de presentar la «cortesía» del bon i lleial rei de Tir i les seues aventures de pèrdua i recuperació familiar com a matèria del relat i característica fonamental de l'etopeia del protagonista masculí.

En el seu treball «Els triangles amorosos i l'amor cast. Alguns paral·lelismes entre la novel·la grega antiga i el *Tirant lo Blanc*», Roser Homar estableix punts de contacte clars en personatges, escenes i motius pel que fa a l'amor, entre el *Tirant lo Blanc* i la novel·la grega antiga, si bé es cert que ambdós models estan separats per una distància temporal, cultural i lingüística força evident. Aquest factor, no obstant això, no serà obstacle per tal d'estudiar motius comuns com són l'enamorament de la parella de protagonistes de la novel·la de Joanot Martorell i de *Leucipe i Clifont*, novel·la d'Aquil·les Taci (s. II dC). Posteriorment, s'analitzen els personatges de l'emperadriu i la Viuda Reposada, amb el mirall de les dones adúlteres que apareixen a les novel·les *Leucipe i Clifont* i *Etiòpiques* (s. IV dC), com a protagonistes dels respectius triangles amorosos, en el que s'anomena personatge femení del tipus Fedra.⁵ És fonamental assenyalar que aquestes dues

3. És fonamental assenyalar la influència de la literatura grega a aquesta obra (Redondo, 2017).

4. Per a més informació, *vid.* Ancos, 2012.

5. Per a una anàlisi de la figura de la dona tal com és presentada al *Tirant*, resulta molt aclaridor el treball de Carles Miralles (1993).

últimes obres, les d'Aquiles Taci i Heliodor, respectivament, productes de la segona sofística, molt més complexes i amb trama molt més elaborada que les seues precedents (*Calíroo* de Caritó d'Afrodísies, *Efesíiques* de Xenofont d'Efes i *Dafnis i Cloe* de Longus), representen la culminació del gènere de la novel·la grega antiga, ja en època imperial, i suposaren un paradigma únic i font essencial per a la novel·la bizantina del segle XII. La seua influència i difusió en les literatures del Renaixement i del Barroc és innegable.

Especialista en literatura bizantina, Ioannis Kioridis ja havia tractat amb anterioritat el tema de l'èfrasi –figura retòrica que descriu detalladament un edifici, obra d'art, lloc o individu– com a part de l'espai èpic en els dos textos més antics del poema èpic bizantí *Digenís Akritis* (manuscrits *E* i *G*) (Kioridis 2018). En l'aportació que ens presenta ara, analitza l'ús de les ècfrasis que apareixen als quatre manuscrits tardans (*A*, *T*, *O*, *P*), tots ells del segle XVII. En primer lloc, presenta els passatges a estudiar i en fa una anàlisi estructural. S'estableixen les semblances i diferències en la presentació de les ècfrasis: *A* en conté més i en un nombre major de versos; *P* és el segon en quantitat; en el manuscrit *T*, molt similar a *A*, falten les parts inicial i final; i, l'últim, l'*O*, conté menys ècfrasis i més curtes, tant per la limitada extensió d'aquest text com pel seu caràcter popular. Posteriorment s'anomenen les seues fonts principals, la novel·la grega antiga de la segona sofística i la novel·la bizantina de les èpoques comnena i paleòloga. Finalment, s'estudia el paper funcional en cada text. En aquest sentit, s'elogien tant les característiques externes com les internes dels personatges, en especial de Digenís i de la seua amada, i s'atorga una dimensió eròtica a l'ambient alhora que es proporciona distensió al lector. D'aquesta manera, les ècfrasis atorguen als manuscrits tardans un to novel·lesc especial que no trobem ni en *G*, pseudoarcaitzant, ni en *E*, més popular i més proper a l'estil èpic del prototip, avui dia perdut, de principis del segle XII.

Lucila Lobato Osorio torna a l'heroi cavalleresc amb «Las reacciones del héroe en la narración geminada de aventuras: de la novela helenística a las historias caballerescas del siglo XVI», estudi on estableix una comparació de l'heroi des de la novel·la hel·lenística fins les històries cavallerescs del segle XVI. La narració geminada d'aventures, tema estudiat per l'autora en un número anterior de la revista (Lobato, 2016), és una estructura particular de la novel·la grega antiga que organitza les accions del relat i contribueix a caracteritzar l'heroi a partir de les seues reaccions. En el present treball, Lobato Osorio confronta els protagonistes masculins d'aquestes obres amb els cavallers protagonistes dels relats cavallerescs de temàtica amorosa (*La linda Magalona* y *Pierres de Provenza*, *Clamades* y *Clarmonda*, *Paris e Viana* i *Flores y Blancaflor*) per a demostrar que, sense importar el gènere on es desenvolupa, la narració geminada d'aventures indica al lector el to sentimental de l'obra, mostra l'avanç narratiu i emfatitza la importància de les aventures mitjançant les reaccions dels seus respectius personatges, especialment front a l'infortuni que pateixen. A més, les reaccions de l'heroi mostren el seu caràcter i assenyalen al lector la intensitat emocional que involucra cada aventura: es troba sol, en risc i impotent davant de la fortuna.

Amb «El somni de la mare embarassada en la configuració literària de l'heroi», Mireia Movellán se centra també en la figura de l'heroi, atenent, a més a més, a la seua progenitora. D'entre els somnis, premonicions i oracles que apareixen sovint en els relats que anuncien la concepció i el naixement tant de personatges històrics com dels mítics i llegendaris, el somni de la mare embarassada n'és un dels més habituals ja des de la literatura clàssica grecoromana. Aquest somni forma part de la configuració literària del caràcter de l'heroi i sovint prefigura el seu futur. L'autora planteja en el seu treball una anàlisi d'aquest motiu des de l'època antiga fins a la moderna, per tal d'esbossar una explicació sobre la seua funció en els relats en què apareix. Les profecies i visions,

així mateix, estan ben presents en les novel·les de cavalleries, la majoria en somnis de personatges masculins o bé en boca de bruixes o magues.

El motiu de l'espai troba en l'article d'Ángel Narro tot un exemple de tema escassament explorat pels estudiosos de les literatures antigues i medievals: l'illa com a espai ficcional. En tota la tradició literària grega l'illa constitueix un espai de ficció, inclús meravellós, com a ubicació propícia d'aventures per a l'heroi. A més, s'hi ubiquen freqüentment les morades o el naixement dels déus. Al present treball es proposa una anàlisi diacrònica d'alguns dels textos grecs des de la literatura arcaica fins l'època bizantina on l'illa cobrà certa importància com a espai de ficció. El repàs a diferents èpoques i gèneres biogràfics –l'èpica d'Homer i d'Apol·loni de Rodes, la novel·la grega antiga i l'hagiografia tardoantiga i bizantina– demostra que l'element de l'illa, en una cultura com la grega, té encara una major importància en l'àmbit literari a causa de la seua particular localització geogràfica. Hem de recordar que Grècia no té menys de sis mil illes i illots, la major concentració de tot el Mediterrani, fet que ha condicionat la seua idiosincràsia. Podem aplicar els resultats d'aquests factors al gènere de les novel·les de cavalleria pel seu comú origen en la tradició llegendària lligada a zones en què les illes formen part del paisatge. Queda per a futures investigacions aprofundir aquest últim aspecte, que de segur aportarà resultats significatius.

L'últim dels treballs del present monogràfic, «Reminiscencias del *servus callidus* plautino y terenciano en la caracterización del ribaldo del *Libro del caballero Zifar*», gira al voltant del *Libro del caballero Zifar*, obra anònima datada a començaments del segle XIV i qualificada com un curiós exemple de llibre de cavalleries.⁶ L'autora de l'article, Vivian Lorena Navarro Martínez, se centra en la caracterització del personatge del ribald, el fidel i astut escuder que acompanya i aconsella el protagonista Zifar al llarg de moltes de les seues aventures. Aquesta caracterització està dissenyada des del punt de vista de la seua possible configuració a partir del model de les comèdies de la *palliata* llatina de Plaute i Terenci, amb la finalitat d'establir alguns paral·lelismes entre el *servus callidus* que actua en la comèdia llatina i el «ribaldo» del *Libro del caballero Zifar*. Potser l'autor anònim del segle XIV tenia formació clerical, la qual cosa li possibilitaria l'accés a una biblioteca amb les obres de la comèdia llatina, de Plaute i de Terenci.

Amb aquests set treballs esperem haver contribuït a ampliar la concepció dels herois clàssics i cavallerescos, la seua interrelació i també a reivindicar la importància dels espais a les novel·les de totes les èpoques. No voldríem tampoc que la col·laboració d'especialistes en diferents literatures en un mateix volum acabara ací. Seria bo contemplar la interdisciplinarietat com a punt de partida per a futures investigacions del món de la filologia i d'altres sabers, ja que l'aprenentatge mai és excloent. Dependrà de participants tan interessats i interessants com els que han signat i han fet possible l'edició d'aquest monogràfic del número 21 de la revista *Tirant*.

BIBLIOGRAFIA

- ANCOS, Pablo (2012), *Transmisión y recepción primarias de la poesía del Mester de Clerecía*, València, PUV.
 AQUILES TACIO (1982), *Leucipa y Clitofonte*, Madrid, Gredos.
 BASILIO *Digenís Akritas* (1981), ed. bilingüe de Juan Valero Garrido, Barcelona, Bosch.
 CARITÓN (1979), *Quéreas y Calíroo*, Madrid, Gredos.
 GARCÍA GUAL, Carlos i GUZMÁN GUERRA, Antonio (2015), *Antología de la literatura griega (ss. VIII a. C.-IV d. C.)*, Madrid, Alianza.

6. Per a la qüestió de la datació, *vid.* González (2001: 20-23) i Redondo (2013: 108), amb nombrosa bibliografia.

- GONZÁLEZ, Cristina (2001), *Libro del caballero Zifar*, Madrid, Cátedra.
- GRIMAL, Pierre (1981), *Diccionario de mitología griega y romana*, Barcelona, Paidós.
- HELIODORO (1979), *Las Etiópicas o Teágenes y Cariclea*, Madrid, Gredos.
- HOMER (2011), *Odisea*, ed. Joan F. Mira, Barcelona, Proa.
- HOMERO (1999), *Ilíada*, ed. Antonio López Eire, Madrid, Cátedra.
- JENOFONTE DE ÉFESO (1979), *Efesíacas*, Madrid, Gredos.
- KIORIDIS, Ioannis (2018), «La écfrasis como parte del espacio épico en la épica bizantina de *Diyenís Akritis* (mss. de El Escorial, vv. 1623–1686 y de Grottaferrata, vv. VII, 8–105, VIII 237–244)», en *Espacios en la Edad Media y el Renacimiento*, ed. María Morrás, SEMYR-Universitat Pompeu Fabra de Barcelona, 15-17/9/2016, Salamanca, (Col. Actas del VI Congreso Internacional de la SEMYR, n. 10), pp. 425-444.
- LOBATO OSORIO, Lucila (2016), «Fusión y adaptación de una estructura milenaria: la narración geminada de aventuras en las historias caballerescas de enamorados», *Tirant*, 19, pp. 67-84.
- LONGO (1982), *Dafnis y Cloe*, Madrid, Gredos.
- LÓPEZ FÉREZ, Juan Antonio (ed.) (1988), *Historia de la literatura griega*, Madrid, Cátedra.
- LOZANO-RENIEBLAS, Isabel (2003), *Novelas de aventuras medievales. Género y traducción en la Edad Media hispánica*, Kassel, Reichenberger.
- MARTORELL, Joanot (2005), *Tirant lo Blanch*, ed. Albert G. Hauf, València, Tirant lo Blanch.
- MIRALLES, Carles (1993), «La dona és el món», dins *Actes del Symposium «Tirant lo Blanc»*, Barcelona, Quaderns Crema ('Assaig', 14), pp. 485-540.
- REDONDO, Jordi (2013), *La tradición clásica en la prosa castellana medieval. Cuatro estudios*, Madrid, Ediciones Clásicas.
- (2017), «La presencia de la literatura griega en el *Libro de Apolonio*», *Florentia Iliberritana. Revista de estudios de Antigüedad clásica*, 28, pp. 199-210.

